

An Analysis of Bureaucracy Studies in Iran: A Systematic Review¹

Mohammad Shamsi

PhD Student of Economic and Development Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Reza Hemati²

Associate Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Mahdi Malmir

Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Received: 8 October 2025

Revised: 30 November 2025

Accepted: 14 December 2025

Abstract

Over two centuries from the introduction of bureaucracy in the modern world, it appears that this concept is represented not only by statesmen but also by scholars and experts across diverse scientific fields. In Iran, bureaucracy has managed to gain a distinct position in academic research over the past two decades. Accordingly, the present study, aimed at exploring and evaluating Persian studies on bureaucracy, employs a systematic review to explore 30 Iranian articles on this subject published over the past two decades (2006–2021). The findings reveal the multidimensional nature of bureaucracy and methodological diversity, reflecting the structural and functional complexities of the Iranian administrative system. Four key dimensions—structural and procedural, cultural and social, economic and political, and analytical and historical—were identified, each explaining a distinct aspect of bureaucracy. Results also suggest that bureaucracy in Iran, rather than a fixed institutional structure, is shaped by

1. This article is based on the first author's doctoral dissertation submitted to the Department of Social Sciences, University of Isfahan.

2. Corresponding author. Email: r.hemati@ltr.ui.ac.ir

©2024 The author(s). This is an open access article under the CC BY license:

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

How to cite this article: Shamsi, M., Hemati, R. and Malmir, M. (2025). An Analysis of Bureaucracy Studies in Iran: A Systematic Review. Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences, 22(3), 243-280. Doi: 10.22067/social.2025.95877.1696

managerial interactions, employees' behaviors, and sociopolitical transformations. Institutional, organizational, economic, and technological factors also play a prominent role in shaping administrative developments. Furthermore, the review exhibits that a large portion of the studies critically address existing inefficiencies and underscore the necessity of institutional reforms and enhanced administrative transparency. Finally, this research highlights the need to move beyond traditional approaches and employs empirical and field-based studies to reform bureaucratic structures and improve the efficiency of the administrative system. Policymakers can gain more profound insights into the dimensions of bureaucracy and formulate more flexible and effective executive models. Further, by integrating theoretical knowledge with empirical evidence, they can create new pathways for improving governance quality, administrative accountability, and public trust.

Keywords: Bureaucracy, Administrative System, Research, Systematic Review.

واکاوی مطالعات بوروکراسی در ایران: یک مرور نظام‌مند^۱

محمد شمسی (دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی،

دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران)

v.shamsi@ltr.ui.ac.ir

رضا همتی (دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، نویسنده

مسئول)

r.hemati@ltr.ui.ac.ir

مهدی مال‌میر (استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران)

m_malmir@sbu.ac.ir

چکیده

گذشت بیش از دو قرن از طرح مباحث بوروکراسی در جهان مدرن نشان می‌دهد که این مفهوم را علاوه بر دولتمردان، محققان و صاحب‌نظران حوزه‌های مختلف علم نیز نمایندگی می‌کنند. در ایران نیز از دو دهه گذشته به این طرف، بوروکراسی جایگاه مشخصی در میان پژوهش‌ها به خود اختصاص داده است. بر همین مبنا پژوهش حاضر با هدف واکاوی و ارزیابی مطالعات فارسی بوروکراسی و با بهره‌گیری از روش مرور نظام‌مند، به تحلیل ۳۰ مقاله داخلی مرتبط با این موضوع در حدود دو دهه اخیر (۱۴۰۰-۱۳۸۵) پرداخته است. نتایج نشان‌دهنده چندوجهی بودن این مفهوم و تنوع روش‌شناختی در مطالعه آن است که بیانگر پیچیدگی‌های ساختاری و عملکردی نظام اداری کشور است. چهار بعد کلیدی شامل ساختاری و فرایندی، فرهنگی و اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و تحلیلی و تاریخی شناسایی شده‌اند که هر کدام جنبه‌ای متفاوت از بوروکراسی را تبیین می‌کنند. همچنین دیگر نتایج پژوهش نشان داد که بوروکراسی در ایران نه تنها یک ساختار نهادی ثابت نیست، بلکه تحت تأثیر تعاملات مدیریتی، رفتارهای فردی کارکنان و تحولات سیاسی و اجتماعی

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول در گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان است.

نشریه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، سال بیست و دوم، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۳، صص ۲۸۰-۲۴۳

تاریخ تصویب: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۷

قرار دارد. نقش عوامل نهادی، سازمانی، اقتصادی و فناورانه نیز در تحول نظام اداری برجسته است. افزون بر این، بررسی مقالات نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از پژوهش‌ها به نقد ناکارآمدی‌های موجود پرداخته و بر ضرورت اصلاحات نهادی و ارتقای شفافیت اداری تأکید دارند. در نهایت، پژوهش حاضر ضرورت گذر از رویکردهای سنتی و بهره‌گیری از مطالعات تجربی و میدانی را برای اصلاح ساختارهای بوروکراتیک و افزایش کارآمدی نظام اداری مطرح می‌کند تا بر مبنای آن سیاست‌گذاران بتوانند با شناخت دقیق‌تر ابعاد بوروکراسی، مدل‌های اجرایی منعطف‌تر و کارآمدتری طراحی کنند و از طریق تلفیق دانش نظری با شواهد تجربی، مسیرهای نوینی برای ارتقای کیفیت حکمرانی، پاسخگویی اداری و افزایش اعتماد عمومی فراهم آورند.

واژگان کلیدی: بوروکراسی، نظام اداری، پژوهش، مرور نظام‌مند.

۱. مقدمه و بیان مسئله

هرچند نقش و وظایف دولت‌ها در جهان کنونی از بسیاری جهات دگرگونی در عرصه نظر و عمل را تجربه می‌کند؛ اما عملکرد آن‌ها می‌تواند در تحقق و یا مانع‌تراشی در امر توسعه و همچنین دیگر سیاست‌های ترقی‌خواهانه تأثیرگذار باشد و حتی رویکردهای جدید به توسعه نظیر توسعه جایگزین و توسعه انسانی نیز نمی‌توانند نقش دولت را نادیده بگیرند (پیترز^۱، ۱۴۰۰: ۱۵۶)؛ چراکه در عمل به اهداف و ایده‌های خود ناگزیر از مدد رسانی دولت‌ها هستند. در طول دهه‌های گذشته، دولت‌های مدرن شاهد افزایش فوق‌العاده‌ای در تعداد و پیچیدگی سیاست‌های عمومی بوده‌اند (فرناندز^۲ و همکاران، ۲۰۲۴). طرفداران مداخله دولت به‌طور سنتی ایجاد یک دولت توانمند و حرفه‌ای را شرط لازم برای رسیدن به توسعه می‌دانند. آن‌ها به ظهور تاریخی قدرت‌های بزرگ و وابستگی آنها به کادری از بوروکرات‌های حرفه‌ای در هسته خود اشاره

1. Pieterse

2. Fernandes

کرده‌اند. با این حال به تعبیر ماکس وبر^۱ «جهتی که بوروکراسی^۲ در پیش می‌گیرد و دلایلی که پیدایش آن را موجب می‌شوند، بسیار متفاوت‌اند» (وبر، ۱۳۸۲: ۲۴۲).

عملکرد بوروکراسی به‌عنوان یکی از بازوهای اجرایی دولت زمانی اهمیت پیدا می‌کند که به آن اجازه می‌دهد کم و بیش در اخذ مالیات، تنظیم‌گری، اجرای قوانین، سازماندهی و تأمین زیرساخت‌ها، و ارائه کالاها و خدمات عمومی به شهروندان، شرکت‌ها و سایر سازمان‌های غیردولتی مؤثر باشد. نظریه‌های معاصر اقتصاد سیاسی توسعه، اثربخشی دولت را در کانون توجه قرار داده و نقش آفرینی نهادهای سیاسی را به‌عنوان یک عنصر کلیدی در نظر گرفته‌اند: به‌عنوان مثال عجم‌اوغلو و رابینسون^۳ در کتاب مشهور خود با عنوان *چرا ملت‌ها شکست می‌خورند؟* بر محدودیت‌های قدرت و انتخابات در دولت‌هایی که فراگیرتر هستند تأکید می‌کنند (عجم‌اوغلو و رابینسون، ۱۳۹۳: ۵۹). در مقابل، کسانی که به نقش آفرینی دولت‌های بزرگ بدگمان هستند، اغلب بوروکراسی را به‌عنوان یک مانع برای حکومت‌داری مؤثر و توسعه اقتصادی می‌بینند و از اصطلاح بوروکراسی با برچسبی تحقیرآمیز استفاده می‌کنند (استیگلر^۴، ۱۹۷۱؛ دی‌جانکوف^۵ و همکاران، ۲۰۰۲).

ایران نیز اگرچه سالیان درازی است که تأسیس نهادهای سیاسی مدرن را تجربه می‌کند اما کماکان در نیل به اهداف توسعه‌ای با چالش‌هایی مواجه است که بخش مهمی از آن‌ها در ارتباط با کیفیت بوروکراسی موضوعیت پیدا می‌کند. بوروکراسی در ایران به دلیل وجود ساختارهای اداری پیچیده و فرایندهای طولانی به تأخیر در ارائه خدمات دولتی و کاهش کارایی دولتی دچار شده است. در کنار این‌ها، فساد در بخش‌های مختلف دولتی به‌عنوان یکی از مشکلات بوروکراسی در ایران مطرح است که باعث کاهش اعتماد عمومی به دولت و نظام اداری شده است. آخرین آمارهای موجود در تأیید

---

1. Max Weber

2. Bureaucracy

3. Acemoğlu & Rabbinson

4. Stigler

5. Djankov

این مدعا نشان می‌دهد نمره ایران در شاخص مسئولیت‌پذیری از صفر (پایین‌ترین مرتبه) تا صد (بالا‌ترین مرتبه) ۹ بوده است. در معیارهای دیگر مانند پایداری سیاسی بدون خشونت، اثربخشی حاکمیت، کیفیت سازماندهی و کنترل فساد نیز به ترتیب نمره‌های ۷، ۱۸، ۴ و ۱۳ را به خود اختصاص داده است (پایگاه بانک جهانی، ۲۰۲۲).

بوروکراسی به‌عنوان یک پدیده سازمانی و اجتماعی، نقش تعیین‌کننده‌ای در ساختار قدرت، تخصیص منابع و ارائه خدمات در جوامع مختلف ایفا می‌کند. در ایران، بوروکراسی همواره موضوعی بحث‌برانگیز بوده و به دلیل تأثیرات گسترده‌اش بر جنبه‌های گوناگون زندگی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، مورد توجه پژوهشگران و سیاست‌گذاران قرار داشته است. با وجود مطالعات متعدد انجام‌شده در این زمینه، هنوز یک درک جامع و یکپارچه از وضعیت بوروکراسی در ایران، چالش‌ها و فرصت‌های پیش روی آن وجود ندارد. در کنار این‌ها مسائل متعدد مربوط به ناکارآمدی، فساد اداری، عدم شفافیت و ... همگی نشان‌دهنده ضرورت بازنگری و ارزیابی دقیق تحقیقات و مطالعات انجام‌شده در این حوزه است. با در نظر داشتن این موارد، پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا با شناسایی روندها، الگوها و شکاف‌های موجود در میان پژوهش‌های داخلی مرتبط با این موضوع، به درک عمیق‌تری از وضعیت بوروکراسی در کشور دست یابد. بر مبنای هدف پژوهش در پی پاسخگویی به پرسش‌های ذیل هستیم:

۱. چه ابعاد و جنبه‌هایی از بوروکراسی در ایران بیشتر مورد توجه پژوهش‌گران قرار گرفته است؟
۲. مهمترین علل و عوامل اثرگذار بر بوروکراسی در ایران بر مبنای مطالعات مرتبط کدام‌اند؟
۳. مطالعات داخلی بوروکراسی از نظر روش‌شناسی چه ویژگی‌هایی دارند؟
۴. مرور نظام‌مند این مطالعات چه سیاست‌هایی را پیش روی اصلاح نظام بوروکراسی در ایران قرار می‌دهد؟

۲. واکاوی ادبیات نظری پژوهش

۲.۱. پیشینه پژوهش

علی‌رغم حجم وسیع مطالعات صورت‌گرفته طی چنددهه اخیر پیرامون بوروکراسی و مفاهیم متناظر با آن در میان تحقیقات داخلی و خارجی، تعداد پژوهش‌هایی که به تحلیل همه‌جانبه و مبسوط از مطالعات این حوزه پرداخته باشد بسیار اندک است. بررسی‌ها نیز نشان داد اگرچه در میان تحقیقات داخلی موضوعات متنوعی از قبیل «حاشیه‌نشینی» (بهمنی و همکاران، ۱۳۹۷)؛ «حکمرانی خوب» (شمسی و همتی، ۱۴۰۳)؛ «تعارض کار-خانواده» (شمسی و همکاران، ۱۴۰۱)؛ «هویت دینی» (قنبری برزیان و همتی، ۱۳۹۴) و ... با استفاده از این روش صورت گرفته است، اما تا کنون پژوهش‌های مشخصی مرور نظام‌مند یا تحلیل جامع از مطالعات مرتبط با این موضوع را در دستور کار قرار نداده است.

با وجود جای خالی مرور نظام‌مند بوروکراسی در میان تحقیقات داخل ایران، برخی از محققان خارجی در آثار خود با رهیافت مرور نظام‌مند به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم به مسئله بوروکراسی پرداخته‌اند که در اینجا برخی از آن‌ها را به‌طور مختصر مرور می‌کنیم:

چانگ و برور^۱ (۲۰۲۲) طی یک پژوهش جامع با مرور نظام‌مند تحقیقات مرتبط با بوروکراسی، موضوع بوروکراسی خیابانی^۲ را، به‌عنوان یک موضوع کمتر شناخته‌شده در میان اجتماع علمی مدنظر قرار داده‌اند. نتایج به دست آمده از این تحقیق بوروکراسی خیابانی را به‌عنوان موضوعی پراهمیت و محبوب در مدیریت عمومی مفروض می‌گیرد، اما از نظر محققان این موضوع بیشتر به‌عنوان زمینه‌ای برای تحقیقات دیگر شناخته می‌شود و نه به‌عنوان موضوع اصلی تحقیق.

اینگایاتی^۳ و همکاران (۲۰۲۴) در یک پژوهش مفصل به تحلیل بوروکراسی و پسابوروکراسی بر مبنای مرور نظام‌مند تحقیقات این حوزه‌ها پرداختند. هدف از پژوهش آنان ارائه یک دیدگاه

1. Chang & Brewer

2. Street-Level bureaucracy

3. Ingaggiati.

یکپارچه‌تر درباره رابطه بین بوروکراسی و پسابوروکراسی در مدیریت عمومی است. نویسندگان این مقاله به بررسی پارادوکس‌هایی می‌پردازند که ناشی از تنش میان ویژگی‌های بوروکراتیک و پسابوروکراتیک هستند و از این طریق می‌خواهند فهم بهتری از این مفاهیم ارائه دهند.

نوگروهو^۱ و همکاران (۲۰۲۴) در تحقیق خود با استفاده از روش مرور ادبیات نظام‌مند موضوع اصلاحات بوروکراسی را مورد بررسی قرار دادند. هدف آنان تحلیل چالش‌ها و استراتژی‌های اصلاحات بوروکراتیک در کشورهای در حال توسعه بوده است. نتایج تحلیل ۱۶ مقاله بین‌المللی مرتبط نشان داد که مشکلات اصلی بوروکراسی شامل ناکارآمدی، فساد و سیاسی‌کاری است و استراتژی‌های کشورهای در حال توسعه عمدتاً بر تمرکز بر انتخاب‌های شفاف و بهبود استانداردهای اداری استوار است.

مطالعات اخیر در حوزه بوروکراسی نشان می‌دهد که در میان محققان موضوعاتی همچون بوروکراسی خیابانی، بوروکراسی و پسابوروکراسی و اصلاحات بوروکراتیک از جنبه‌های مهم و متنوع این حوزه هستند. به‌طور کلی، این مطالعات نشان‌دهنده نیاز به توجه بیشتر به ابعاد مختلف بوروکراسی، از جمله روش‌های نوین مدیریت، چالش‌های موجود و نقاط قوت و ضعف سیستم‌های بوروکراتیک هستند و گویای این نکته مهم هستند که مدیریت عمومی نیازمند راهکارهایی یکپارچه و چندبُعدی برای مواجهه با چالش‌های بوروکراسی در زمانه کنونی است.

۲.۲. چارچوب مفهومی

پژوهش مرور نظام‌مند، همانند تمامی پژوهش‌های کاربردی، به تدقیق در مهم‌ترین دیدگاه‌ها و نظریات پیرامون موضوع پژوهش نیازمند است؛ زیرا چنین چارچوبی به تعریف مفاهیم، جهت‌دهی سؤالات پژوهشی و مقایسه نتایج پژوهش با تحقیقات پیشین کمک می‌کند. برای موضوعاتی همانند بوروکراسی، استفاده از بینش‌های نظری معتبر باعث درک بهتر پویایی‌ها و پیچیدگی‌های این حوزه

---

1. Nugroho.

می‌شود. این چارچوب فضای مفهومی بوروکراسی را تبیین کرده، ارتباط آن را با سایر موضوعات مرتبط مشخص می‌کند و به انتخاب مسیرهای تحلیلی دقیق‌تر کمک می‌نماید. در همین زمینه، دیدگاه‌های مرتبط با «ظرفیت دولت» از جمله مهم‌ترین رویکردهایی است که امکان تحلیل جامع و ساختاری از بوروکراسی را فراهم می‌آورد. بر همین اساس در اینجا پس از نگاهی مختصر به مفهوم بوروکراسی و تاریخچه نظری آن، ظرفیت دولت و بینش‌های ناظر بر آن را مرور خواهیم کرد:

بوروکراسی مفهومی است که از قرن هجدهم تاکنون مورد بحث و بررسی قرار گرفته و نقش مهمی در شکل‌دهی به ساختارهای دولتی و سازمانی ایفا کرده است. این مفهوم به مرور زمان همراه با تحولات اجتماعی و سیاسی تکامل یافته و دیدگاه‌های مختلفی درباره آن شکل گرفته‌اند. واژه بوروکراسی نخستین بار در سال ۱۷۴۵ توسط گورنای^۱ به کار رفت و به معنای حکومت ادارات و مقامات رسمی است. در قرن نوزدهم این مفهوم در آلمان متداول شد و در ابتدا به‌عنوان افزایش اختیارات دولت و رشد ساختارهای اداری، با انتقادات زیادی روبه‌رو بود و بعدها به شکل یک مجادله و مباحثه متداول علیه بوروکراسی درآمد (آلبرو، ۱۳۵۹: ۴؛ صبور، ۱۳۹۱: ۶۸).

در اندیشه کلاسیک بوروکراسی، ماکس وبر، گائاتو موسکا^۲ و رابرت میشلز^۳ از نظریه‌پردازان مهم در این حوزه هستند. موسکا مفهوم بوروکراسی را در چارچوب طبقه حاکم^۴ بررسی کرده و آن را به‌عنوان بخشی از ساختار دولت بوروکراتیک معرفی کرده است (صادقپور، ۱۳۶۹: ۹). میشلز نیز نقش بوروکراسی را در احزاب سیاسی تحلیل کرده و معتقد است که سازمان‌های دموکراتیک به تدریج به الیگارشی تبدیل می‌شوند. نظریه میشلز درک عمیق‌تری از بوروکراسی و فرآیندهای درونی سازمان‌ها ارائه می‌دهد (کلیگ،^۵ ۱۹۹۰: ۴۳). در کنار این دو نظریه‌پرداز، همواره سهم ماکس وبر در

1. Gournay
2. Gaetano Mosca
3. Robert Michels
4. The Ruling Class
5. Clegg

بسط ایده بوروکراسی و ترسیم فضای مفهومی برای آن نسبت به سایر اندیشمندان پررنگ تر تلقی می‌شود. وبر به تأثیر عقلانی‌سازی بر بوروکراسی پرداخت و آن را به‌عنوان عنصری اجتناب‌ناپذیر در اداره جوامع مدرن توصیف کرد. علاوه بر این ماکس وبر مفهوم بوروکراسی را در شرایطی مطرح می‌کند که در آن عقلانی‌شدن جامعه را اجتناب‌ناپذیر می‌داند و معتقد است که این فرایند باعث عام‌گرایی فزاینده در روابط اجتماعی و افسون‌زدگی جهان می‌شود (آرون، ۱۹۹۴؛ گیدنز، ۱۹۹۷).

۱.۲.۲. ظرفیت دولت و بوروکراسی

ظرفیت و توان دولت‌ها در عرصه‌های گوناگون می‌تواند از بسیاری جهات در تبیین بوروکراسی کمک‌کننده باشد. توانمندی دولت‌ها در دستیابی به اهداف ملی و بین‌المللی در زمینه‌های سیاسی و اجتماعی بیش از چیز در ظرفیت دولت نمود پیدا می‌کند؛ درعین‌حال عدم ظرفیت کافی برای دولت مشکل‌ساز خواهد بود و بر سر راه سیاست‌گذاری‌ها و اجرای آن‌ها موانعی را ایجاد خواهد کرد (شمسی و همتی، ۱۴۰۳). مفهوم ظرفیت دولت شروع به پیوستگی با مجموعه بزرگتری از ویژگی‌های مرتبط با چارچوب اداری و بوروکراسی ویری کرد که در تلاش بود برخی تحولات ساختاری اقتصاد را توضیح دهد (راش و ایوانز، ۲۰۰۰؛ اسکاچپل، ۱۹۸۵). امروزه ویژگی‌های این مفهوم در تحلیل سیاست‌های عمومی خاص به کار گرفته می‌شود.

اگرچه کارهای تجربی در مورد عوامل تعیین‌کننده و پیامدهای ظرفیت دولت به‌ویژه در سال‌های اخیر شکوفا شده است (نگاه کنید به: رابسون، ۲۰۲۴؛ دین‌سسو و پرادو، ۲۰۱۲؛ هام و کینگ، ۷،

1. Aron
2. Giddens
3. Rauch & Evans
4. Skocpol
5. Robson
6. Dincecco & Prado
7. Hamm & King

۲۰۱۰؛ فیرون^۱، ۲۰۰۵؛ ویس^۲، ۱۹۹۸)، پرسش‌هایی در مورد اینکه ظرفیت دولت واقعاً چیست، چگونه باید از آن استفاده کرد و چندین چالش مفهومی و کاربردی مرتبط با آن، بسیار کمتر حل شده است. بنابراین فهم مفهوم‌پردازی‌های گوناگون از ظرفیت دولت به ادراک دقیق‌تر از دایره عمل دولت‌ها و توانایی‌های آنان برای ایجاد تعبیرات مثبت در بوروکراسی یاری می‌رساند. در ادامه چارچوب مفهومی برای تبیین بوروکراسی بر مبنای اندیشه‌های ظرفیت دولت با تأکید بر نظریات «جوئل میگدال^۳»، «گای پیترز^۴» و «فرانسیس فوکویاما^۵» ارائه خواهد شد:

از نگاه میگدال ظرفیت دولت را باید در چارچوب تعاملات میان دولت و جامعه بررسی کنیم. از دیدگاه او، توانمندی دولت در مدیریت منافع عمومی و پیوند با جامعه از شاخص‌های اساسی ظرفیت‌سازی است. او در کتاب *جامعه‌های قوی و دولت‌های ضعیف*^۶ نشان می‌دهد که ظرفیت دولت متأثر از ساختارهای اجتماعی و چگونگی سازماندهی آن‌هاست. برخلاف دیدگاه‌های دولت‌گرا، میگدال تأکید دارد که دولت‌های قوی توانایی بازیابی منافع عمومی را دارند، درحالی که دولت‌های ضعیف در کشورهای در حال توسعه در اجرای سیاست‌های مؤثر ناکام مانده‌اند (میگدال، ۱۹۸۸: ۴۱). به عقیده او، بوروکراسی از طریق کاهش تعارض میان دولت و جامعه، موجب افزایش ظرفیت دولت می‌شود. در این چارچوب، رابطه متقابل دولت با جامعه، از طریق عناصر بوروکراتیک، به‌عنوان فرآیند کلیدی در تثبیت ظرفیت دولت و اصلاح رویه‌های حاکم بر آن شناخته می‌شود.

پیترز هم در بررسی ظرفیت دولت، نقش نهادی بازیگران دولتی و بوروکراتیک را برجسته می‌کند. او معتقد است که همکاری میان دولت و بوروکراسی می‌تواند موجب ارتقای کارآمدی حکومت شود و بهبود کیفیت حکمرانی را تسهیل کند (پیترز، ۱۹۸۷: ۶۴). برخلاف تصور سنتی که سیاستمداران

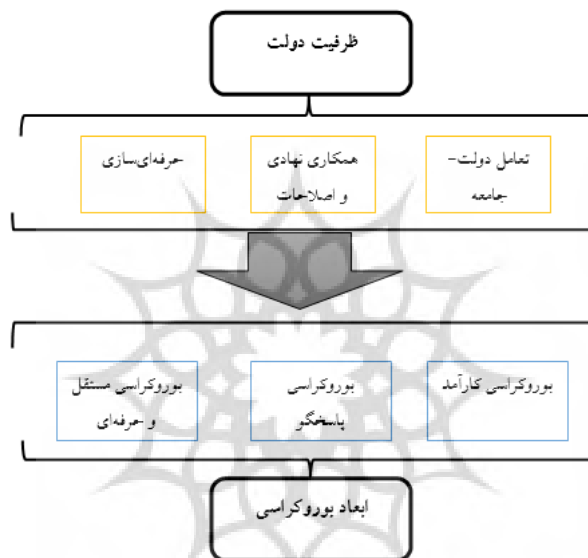
1. Fearon
2. Weiss
3. Joel S. Migdal
4. Guy Peters
5. Francis Fukuyama
6. Strong Societies & Weak States

را سیاست‌گذار و بوروکرات‌ها را مجری می‌داند، تحقیقات نشان داده‌اند که این دو گروه از هم جدا نیستند، بلکه در فرآیند تصمیم‌گیری‌های حکمرانی همکاری دارند (آبرباخ^۱ و همکاران، ۱۹۸۱: ۳۴؛ هود و لژ^۲، ۲۰۰۶). بر همین مبنا پیترز بر اصلاحات ساختاری تأکید می‌کند و آن را برای افزایش کیفیت عملکرد دولت و بوروکراسی ضروری می‌داند (پیترز و پیر، ۲۰۰۲: ۶۵). او همچنین اشاره می‌کند که شهروندان در تماس مستقیم با اعضای بوروکراسی عمومی قرار دارند، بنابراین اصلاحات بوروکراتیک تأثیر مستقیم بر تجربه عمومی از حکمرانی دارد (مایر و ورسانگر^۳، ۲۰۰۳: ۳۰).

فوکویاما به‌عنوان یک از شناخته‌شده‌ترین صاحب‌نظران حوزه ظرفیت دولت، این مفهوم را در ارتباط با حکمرانی و کیفیت دستگاه اجرایی بررسی می‌کند. او بیان می‌کند که مطالعات علمی بیشتر بر محدودسازی قدرت دولت تمرکز کرده‌اند تا نحوه به‌کارگیری آن، درحالی که ظرفیت دولت توانایی آن در تحقق اهداف عمومی را مشخص می‌کند (فوکویاما، ۲۰۱۳). او مفهوم بوروکراسی ویر را بازیابی کرده و آن را با حرفه‌ای‌سازی و خوداتکایی بوروکراتیک مرتبط می‌داند. از دیدگاه او، تفکیک میان حکمرانی و دموکراسی ضروری است، زیرا ظرفیت دولت به عواملی فراتر از نهادهای دموکراتیک بستگی دارد. او تأکید می‌کند که خوداتکایی بوروکراتیک نه تنها نباید موجب جدایی آن از جامعه شود، بلکه باید از طریق تعاملات میان دولت، بخش خصوصی و سازمان‌های جامعه مدنی تقویت گردد. از نگاه فوکویاما با توجه به پیچیدگی دولت مدرن، اختیارات قابل توجهی باید به بوروکراسی‌هایی که وظیفه اجرای سیاست‌های تفویض‌شده توسط مقامات سیاسی را دارند، واگذار شود (متزگر^۴، ۲۰۱۷؛ هامبورگر^۵، ۲۰۱۴).

1. Aberbach.
2. Hood & Lodge
3. Meyers & Vorsanger
4. Metzger
5. Hamburger

مدل زیر مکانیسم ارتباط میان چارچوب مفهومی ظرفیت دولت با ابعاد بوروکراسی در ایران را نشان می‌دهد این مدل نظریه ظرفیت دولت (براساس اندیشه‌های جوئل میگدال، گای پیترز و فرانسیس فوکویاما) را به ابعاد کلیدی بوروکراسی (با تأکید بر الگوی وبری) پیوند می‌زند:

شکل ۱- مدل مفهومی برای تبیین رابطه ظرفیت دولت و ابعاد مختلف بوروکراسی

(مأخذ: یافته‌های پژوهش)

۳. روش پژوهش

این پژوهش با هدف تحلیل و جمع‌بندی برجسته‌ترین یافته‌های مطالعات داخلی مرتبط با موضوع بوروکراسی انجام شده است. برای تحقق این هدف، از تکنیک مرور نظام‌مند^۱ بهره گرفته شده که یکی از معتبرترین روش‌ها برای انجام بررسی‌های جامع و تجمیعی بر مقالات و پژوهش‌های پیشین به‌شمار می‌آید. یک مرور نظام‌مند با استفاده از روش‌های دقیق به یک پرسش تحقیقاتی مشخص

1. Systematic review

پاسخ می‌دهد. این کار با جستجوی جامع در منابع موجود، ارزیابی دقیق کمیت و کیفیت شواهد تحقیقاتی و سپس تجزیه و تحلیل آن‌ها برای ارائه یک پاسخ به پرسش تحقیق صورت می‌گیرد (ستالوف^۱ و همکاران، ۲۰۲۱). بر این مبنا از دستورالعمل پیشنهادی تمپلیر و پیر^۲ (۲۰۱۵) به منظور دستیابی به اهداف کلی پژوهش استفاده شده است. از نظر آنان شش مرحله کلی برای انجام یک مرور نظام‌مند وجود دارد که عبارتند از: ۱) فرمول‌بندی سؤالات و اهداف تحقیق، ۲) جستجو در ادبیات موجود، ۳) غربال‌گری برای ورود، ۴) ارزیابی کیفیت مطالعات اولیه، ۵) استخراج داده‌ها و ۶) تجزیه و تحلیل داده‌ها. اگرچه این مراحل در اینجا به ترتیب متوالی ارائه شده‌اند، باید در نظر داشت که فرآیند بررسی می‌تواند تکراری باشد و بسیاری از فعالیت‌ها را می‌توان در مرحله ابتدایی آغاز کرد و بعداً در مراحل آتی اصلاح کرد.

۱.۳. معیارهای ورود و خروج مطالعات

در این پژوهش، جامعه آماری شامل تمام مقالاتی است که با محوریت موضوع «بوروکراسی» و مفاهیم متناظر با آن (مانند ساختار بوروکراتیک و مدیریت عمومی) به زبان فارسی نگاشته شده‌اند. برای انتخاب مقالات، معیارهای نظیر مقالات علمی-پژوهشی منتشرشده در نشریات معتبر داخلی، محوریت اصلی مقاله بر موضوع بوروکراسی یا واژگان مشابه آن، زبان نگارش فارسی و بازه زمانی انتشار از سال ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۰ شمسی انتخاب شدند. بر این اساس معیارهای خروج نیز عبارت بودند از مقالات غیرعلمی-پژوهشی (مانند ترویجی، مروری یا کنفرانسی)، مقالات منتشرشده خارج از بازه زمانی ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۰، مقالات تکراری یا فاقد دسترسی کامل به متن و مقالات با محوریت غیرمرتبط یا زبان غیرفارسی.

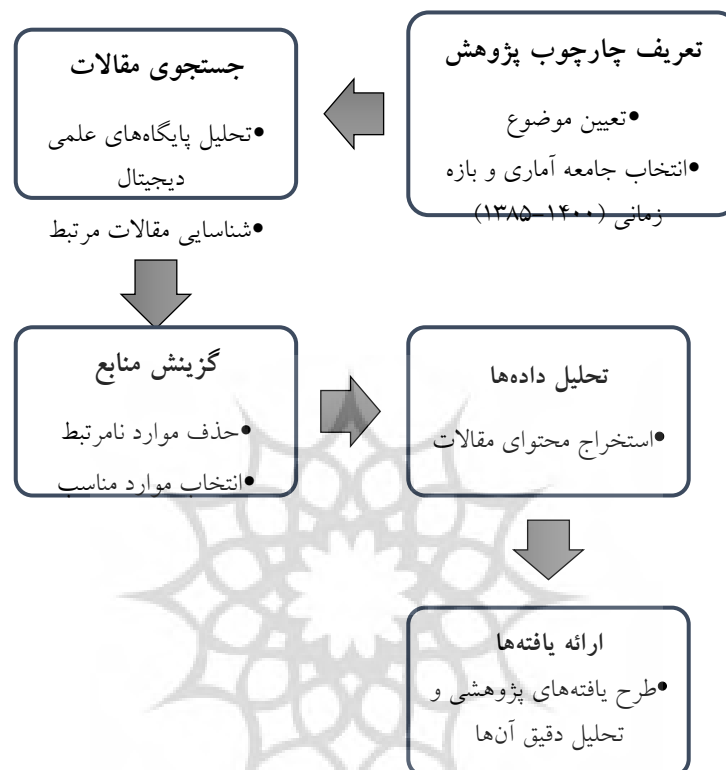
1. Sataloff

2. Templier & Paré

در ابتدا، فرآیند جستجو در پایگاه‌های معتبر علمی (مانند جهاد دانشگاهی^۱، نورمگز^۲ و پرتال جامع علوم انسانی^۳) با استفاده از کلیدواژه‌هایی نظیر «بوروکراسی»، «ساختار بوروکراتیک» و «مدیریت عمومی» آغاز شد. ابتدا دامنه زمانی مشخصی لحاظ نشد، اما پس از ارزیابی روندها، دوره ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۰ به عنوان چارچوب اصلی تعیین گردید. جستجوی جامع در منابع اطلاعاتی مختلف شامل پایگاه‌های داده علمی و کتابخانه‌های دیجیتال انجام شد و بیش از ۲۰۰ مقاله شناسایی گردید. در مرحله غربالگری، با اعمال معیارهای کیفی مذکور و حذف موارد تکراری، تعداد ۳۰ مقاله نهایی انتخاب شدند. در نهایت، برای تجزیه و تحلیل، داده‌هایی نظیر نام پژوهشگران، سال نگارش، روش‌شناسی، ابزارهای استفاده‌شده، حوزه‌های تحقیقاتی و نتایج برجسته از این مقالات استخراج گردید. این رویکرد نه تنها تحلیل دقیقی ارائه داد، بلکه زمینه‌های جدیدی برای بررسی موضوع بوروکراسی در پژوهش‌های آتی فراهم کرد. خلاصه‌ای از مراحل فوق در قالب نمودار گام‌نمای زیر آمده است:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

1. <https://www.sid.ir>
2. <https://www.noormags.ir>
3. <https://www.ensani.ir>

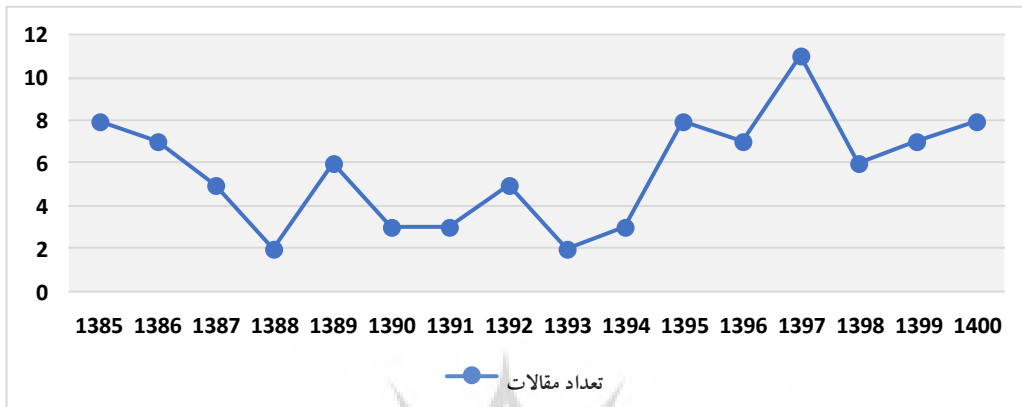

شکل ۲- گام‌نمای انجام پژوهش

(مأخذ: یافته‌های پژوهش)

۲.۳. روند انتشار مطالعات

مبدأ زمانی در نظر گرفته شده برای گزینش مقالات (سال ۱۳۸۵) نقطه‌ای است که مطالعات فارسی در حوزه بوروکراسی از آن زمان به بعد به خوبی در دسترس جامعه علمی ایران قرار گرفته‌اند و به نوعی شاهد افزایش توجه محققان و صاحب‌نظران به این موضوع و مفاهیم همبسته با آن بوده‌ایم. این امر امکان مقایسه روند گذر زمان را با شروعی مستدل و از یک نقطه ثابت فراهم می‌کند. روند انتشار مقالات در فاصله زمانی مذکور در شکل ۲ قابل مشاهده است:

شکل ۳- روند انتشار مقاله‌های فارسی با موضوع بوروکراسی در دو دهه اخیر

مأخذ: (یافته‌های پژوهش) (۱۳۸۵-۱۴۰۰)

بر مبنای اطلاعات نمودار فوق می‌توان گفت سیر انتشار مقالات داخلی با موضوع بوروکراسی طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۰ نوسانات قابل توجهی داشته است. در برخی سال‌ها، انتشار مقالات افزایش یافته که می‌تواند نشان‌دهنده افزایش توجه پژوهشگران به این موضوع باشد، در حالی که در برخی سال‌ها کاهش چشمگیری دیده می‌شود. اوج انتشار مقالات در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷ قابل توجه است که احتمالاً ناشی از افزایش تحقیقات در حوزه بوروکراسی و تأثیرات آن بر سیستم‌های مدیریتی بوده است. در مقابل، سال‌های ۱۳۸۷ و ۱۳۹۹ کمترین تعداد مقاله منتشر شده را داشته‌اند که می‌تواند به کاهش توجه به این حوزه یا تغییر رویکردهای پژوهشی مرتبط باشد.

۳.۳. معیارهای ارزیابی کیفیت مطالعات

در بررسی‌های نظام‌مند، توجه به سنجش اعتبار^۱ و قابلیت اعتماد^۲ یافته‌های تحقیق نقش بسزایی در کیفیت نتایج پژوهش ایفا می‌کند. این فرآیند، علاوه بر شناسایی منابع سوگیری احتمالی یا

1. Validity
2. Reliability

محدودیت‌های موجود در بررسی، به جهت‌دهی مسیر پژوهش‌های آتی کمک کند (پیچ^۱ و همکاران، ۲۰۲۱: ۳۲). در راستای برآورد اعتبار این پژوهش، دیدگاه‌های متخصصان در حوزه مطالعات بوروکراسی مدنظر قرار گرفت. در این فرآیند، دو داور مستقل کاربرگ‌های استخراج‌شده را با محتوای اصلی مقایسه کردند تا اطمینان حاصل شود که داده‌های استخراج‌شده به‌طور دقیق محتوای مطالعات را بازنمایی می‌کنند. علاوه بر این، انسجام محتوای کاربرگ‌ها از طریق بررسی کنارهم‌گذاری آن‌ها ارزیابی شد تا هماهنگی مطالب آن‌ها تضمین شود.

علاوه بر این، برای اطمینان از قابلیت اعتماد نتایج، از ابزار «برنامه مهارت‌های ارزیابی نقادانه»^۲ استفاده شد که یکی از پرکاربردترین روش‌ها برای برآورد پایایی در مرورهای نظام‌مند به‌شمار می‌آید. این ابزار که در محافل علمی انگلستان توسعه یافته است، رویکردی ساختاریافته و مبتنی بر مجموعه‌ای از پرسش‌ها و معیارهای استاندارد ارائه می‌دهد تا دقت و کیفیت روش‌های تحقیق ارزیابی شود (شاهین^۳ و همکاران، ۲۰۲۳). بر مبنای الزامات این روش، هر ابزار به‌طور سیستماتیک محققان را از طریق پرسش در سه بخش اصلی راهنمایی می‌کند که عبارتند از: الف) آیا مطالعه معتبر است؟ ب) نتایج چیست؟ ج) آیا نتایج بدست آمده قابل تعمیم به محیطی که پژوهشگر آن را بررسی می‌کند است یا خیر (لانگ^۴ و همکاران، ۲۰۲۰).

خلاصه‌ای از اطلاعات نمونه پژوهش در جدول ۱ آمده است:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

1. Page.
2. Critical Appraisal Skills Programme (CASP)
3. Shaheen
4. Long

جدول ۱- مشخصات مقالات نمونه با موضوع بوروکراسی (۱۴۰۰-۱۳۸۵)

(مأخذ: یافته‌های پژوهش)

ردیف	عنوان مقاله	نام نویسنده(گان)	سال انتشار
۱	بازخوانی تئوری اداره: مطالعه هرمنوتیکی بوروکراسی	سید حامد وارث	۱۳۸۵
۲	هیدروکراسی یا بوروکراسی	آرین قلی‌پور	۱۳۸۵
۳	رابطه الگوی بوروکراسی و میزان سلامت سازمانی دانشگاه‌ها	کرم‌اله دانش‌فرد	۱۳۸۶
۴	بررسی ارتباط بین درک پرستاران از رفتارهای توانمندکننده سرپرستاران و درک آنان از اثربخشی کار خود	مینو اسدزندی، عباس عبادی و علی‌اکبر کریمی زارچی	۱۳۸۶
۵	بررسی و ارزیابی آگاهی سازمانی (سیستم معانی) کارکنان ادارات دولتی شیراز	محمدتقی ایمان و مینا صفا	۱۳۸۷
۶	بازاندیشی تأثیرات متقابل نظام سیاسی و دیوانسالاری در جهان در حال توسعه	حمیدرضا ملک‌محمدی و حسین قلجی	۱۳۸۷
۷	بررسی اثر عوامل نهادی بر رشد اقتصادی با تأکید بر نهادهای حاکمیتی (مطالعه موردی بین‌کشوری ۱۹۹۶-۲۰۰۵)	سعید عیسی‌زاده و اکبر احمدزاده	۱۳۸۸
۸	شناسایی عوامل مؤثر بر فساد مالی در بین کارکنان دستگاه‌های اجرایی	فرج‌اله رهنورد، حبیب‌اله طاهرپور کلاتری و اعظم رشیدی	۱۳۸۹
۹	افول بوروکراسی در سازمان‌های دانش‌محور	اصغر محمدی فاتح و پیمان جهان بیگلری	۱۳۸۹
۱۰	بررسی وضعیت اعتماد دبیران و ارتباط آن با بوروکراسی توانمند در مدارس مقطع متوسطه شهر سنندج	محمد امجد زبردست، ناصر شیربگی و زهر قلاوند	۱۳۹۰
۱۱	در جستجوی بوروکراسی ایرانی	مجتبی امیری، علی‌اصغر پور عزت، داود دانش‌جعفری و سید ضیا هاشمی	۱۳۹۰

ردیف	عنوان مقاله	نام نویسنده(گان)	سال انتشار
۱۲	فساد و بار مقرراتی بخش عمومی	حسین مرزبان و حمیدرضا حسین پور	۱۳۹۱
۱۳	نقش ارتباطات الکترونیک بر فرایند ارتباطات سازمانی	نازنین ملکیان و رضا علی پور	۱۳۹۱
۱۴	بوروکراسی دانشگاهی: مسائل و چالش‌ها	محمد رضا آهنچیان	۱۳۹۲
۱۵	بررسی رابطه گرایش به بوروکراسی و فرسودگی شغلی کارکنان سازمان آموزش و پرورش خراسان جنوبی	سید فخرالدین احمدی، هاشم عسکرزاده، حسینعلی بهرامزاده و سید جعفر اصفهانی	۱۳۹۲
۱۶	بررسی نقش دولت الکترونیک در کاهش بوروکراسی و ارتقای سلامت اداری در سازمان بازرگانی شیراز	زهیر حیاتی و زهرا درخشنده دشتی	۱۳۹۳
۱۷	واکاوی و تحلیل تبعات سیاست‌زدگی بوروکراسی در نظام‌های سیاسی	حسن دانایی فرد، محمد رضا صادقی و معصومه مصطفی زاده	۱۳۹۴
۱۸	بوروکراسی دولتی و خروج برخی نیروهای متخصص از ایران	مسعود غفاری و فریبا ترجیان	۱۳۹۴
۱۹	مطالعه کیفی مناسبات بوروکراسی آموزشی با تجربه آموزشی معلمان	فردین محمدی و کمال خالقی پناه	۱۳۹۵
۲۰	کانال‌های تأثیر بوروکراسی بر عملکرد اقتصاد ایران	سید احسان خان‌دوزی و زهرا کاویانی	۱۳۹۵
۲۱	فهم سیاست‌زدگی بوروکراسی: مطالعه تطبیقی کیفیت، فرایندها و پیامدهای آن در مدیریت دولتی	محمد رضا صادقی، حسن دانایی فرد و معصومه مصطفی زاده	۱۳۹۶
۲۲	بوروکراسی هراسی: نگاه دوگانه شهروندان به خدمات عمومی	زینب مولوی، زهرا طهماسبی، حسن دانایی فرد و علی حمیدی زاده	۱۳۹۶
۲۳	سنجش تأثیر بوروکراسی اداری بر روند حکمرانی خوب شهری نمونه موردی: کلانشهر شیراز	محمد رضا رضایی	۱۳۹۷
۲۴	رویکردهای نظری در مطالعه بوروکراسی دولتی و ارائه مدلی برای بررسی آن	محمد هدایتی	۱۳۹۷

ردیف	عنوان مقاله	نام نویسنده(گان)	سال انتشار
۲۵	ارائه نظریه زمینه‌ای از رویارویی نخبگان جوان با بوروکراسی بنیاد ملی نخبگان	علی روحانی، سعید کشاورزی و مسعود انبارلو	۱۳۹۸
۲۶	مطالعه‌ی تطبیقی-کمی رابطه‌ی بوروکراسی و توسعه‌ی صنعتی (یک رویکرد نهادی)	محمد مبارکی، منوچهر علی‌نژاد و زهرا مرادی کمالی	۱۳۹۸
۲۷	الگوی ساختاری تفسیری عوامل موثر بر بوروکراسی‌هراسی: مطالعه موردی	مهناز خاتم، علی یعقوبی پر، محمد منتظری، عباس شول و یوسف احمدی	۱۳۹۹
۲۸	مطالعه مقایسه‌ای نظم سیاسی، بوروکراسی و توسعه ایران (دوره قاجاریه و پهلوی) با ژاپن (دوره میجی)	سعید حاجی‌ناصری و محمدحسن جباری	۱۳۹۹
۲۹	واکاوی و تحلیل تبعات بوروکراسی در نظام آزادسازی اقتصادی ایران	سید حسین رحیمی‌مقدم، علی‌اکبر گرجی ازندریانی و مرتضی نجابت‌خواه	۱۴۰۰
۳۰	تحلیل نقش تعدیل‌گر کیفیت بوروکراسی در رابطه بین اندازه دولت و فساد مالی در کشورهای در حال توسعه	حبیب ابراهیم‌پور و زهرا پورامینی	۱۴۰۰

۴. یافته‌های پژوهش

هدف این بخش، ارائه یافته‌های اصلی حاصل از تحلیل مطالعات پیشین، شناسایی الگوهای رایج، نقاط قوت و ضعف موجود و تبیین روندهای نوظهور در حوزه تحقیقات بوروکراسی در ایران است. با تحلیل دقیق داده‌ها، علاوه بر پاسخگویی به پرسش‌های پژوهش، تلاش شده است تا شکاف‌های پژوهشی، جهت‌گیری‌های آتی و فرصت‌های تحقیقاتی پیش‌رو مشخص گردد.

۴.۱. نوع‌شناسی مطالعات

دقت نظر در نوع‌شناسی مقالات در مطالعات علمی اهمیت زیادی دارد، زیرا به پژوهشگران اجازه می‌دهد رویکردها، روش‌ها و چارچوب‌های تحلیلی متفاوت را دسته‌بندی کرده و با دقت بیشتری

مقایسه کنند. این کار ضمن آنکه کمک می‌کند تا روندهای علمی مشخص شده، نقاط ضعف و قوت روش‌های تحقیق شناسایی را نیز مورد شناسایی قرار می‌دهد. به منظور دسته‌بندی مقالات منتشر شده در حد فاصل سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۴۰۰ با موضوع بوروکراسی براساس روش تحقیق یا نوع رویکرد، می‌توان آن‌ها را به چند دسته کلی تقسیم کرد که در قالب جدول ۲ آمده است. با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان گفت روش‌های کمی و کیفی بیشترین سهم را در میان مقالات داشته‌اند، درحالی که روش‌های ترکیبی و نظری نیز سهم قابل توجهی دارند. مطالعات تاریخی و تطبیقی کمترین میزان را به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۲- نوع‌شناسی مطالعات بوروکراسی

مأخذ: (یافته‌های پژوهش)

درصد	فراوانی	نوع روش
۲۶/۷	۸	روش‌های کمی
۲۳/۳	۷	روش‌های کیفی
۱۶/۷	۵	روش‌های ترکیبی
۲۰	۶	مطالعات نظری
۱۳/۳	۴	مطالعات تاریخی و تطبیقی

۲.۴. سطح‌بندی مطالعات

شناسایی سطوح مختلف تحلیل در تحقیقات بوروکراسی از این مزیت مهم برخوردار است که اجازه می‌دهد با تکیه بر سطوح تحلیل مختلف ابعاد مختلف ساختارها و فرآیندهای اداری را به‌طور دقیق از یکدیگر تفکیک کنیم. این رویکرد به ما کمک می‌کند تا تأثیرات بر رفتار فردی، ظرفیت‌های سازمانی و چالش‌های نهادی را به‌دقت شناسایی و بررسی کنیم (دینگ^۱ و همکاران، ۲۰۲۱). با توجه به اطلاعات جدول ۳ می‌توان گفت بیشترین تمرکز پژوهشی (۴۳/۳٪) بر ابعاد نهادی و

1. Ding

سیاسی بوده است که نشان از اهمیت تأثیر بوروکراسی بر سیاست‌گذاری، فساد و توسعه اقتصادی دارد. در ادامه ویژگی‌های هر یک از این سطوح به اختصار توضیح داده می‌شود:

جدول ۳- مهمترین سطوح شناسایی شده در مطالعات

مأخذ: (یافته‌های پژوهش)

سطح تحلیل	فراوانی	درصد
سطح فردی و رفتاری	۵	۱۶/۷
سطح سازمانی و مدیریتی	۱۰	۳۳/۳
سطح نهادی	۳	۴۳/۳
سطح فناورانه و دیجیتال	۲	۶/۷

الف) سطح فردی و رفتاری: این سطح تمرکز خود را بر تجربیات و واکنش‌های فردی افراد نسبت به ساختارهای بوروکراتیک قرار می‌دهد. تحلیل‌های فردی به پژوهشگران این امکان را می‌دهد که نقاط ضعف و قوت بوروکراسی از منظر انسانی را شناسایی کرده و از این طریق راهکارهایی جهت بهبود تعاملات و کاهش اثرات منفی ساختارهای اداری ارائه دهند.

ب) سطح سازمانی و مدیریتی: مطالعات این سطح عمدتاً تأکید بر تحلیل ساختار سازمانی، فرهنگ اداری و فرآیندهای مدیریتی دارد. از جمله موضوعات موردعلاقه محققان در این سطح می‌توان به این موارد اشاره کرد: تحلیل ساختار بندی و فرآیندهای درونی سازمان‌ها؛ بررسی تأثیر بوروکراسی بر سلامت اداری، فرهنگ سازمانی و روندهای مدیریتی در بهره‌وری سازمان‌ها.

ج) سطح نهادی: این سطح به ابعاد کلان ساختارهای بوروکراتیک متمایل است که در مقیاس ملی و بین‌المللی مورد بررسی قرار می‌گیرند. تحلیل‌های نهادی و سیاسی نشان می‌دهند که ساختار بوروکراتیک نه تنها بر تصمیم‌گیری‌های کلان دولتی تأثیرگذار است، بلکه در تعاملات میان نظام سیاسی و اقتصادی، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد که نیازمند اصلاحات و بهبودهای اساسی است.

د) سطح فناورانه و دیجیتال: مطالعات این سطح در چند دهه اخیر جای خود را در میان تحقیقات بوروکراسی به خوبی باز کرده‌اند. این سطح بر تأثیر تکنولوژی‌ها و راهکارهای نوین در کاهش پیچیدگی‌ها و کاغذبازی‌های بوروکراتیک تأکید می‌کند. تحول دیجیتال، به‌عنوان یک رویکرد نوآورانه، به اصلاح و بهبود ساختارهای سنتی بوروکراسی کمک کرده و چالش‌های ناشی از پیچیدگی‌های اداری را به نحو مؤثری کاهش می‌دهد (ناگل^۱، ۲۰۲۴).

۳.۴. تمرکز بر ابعاد بوروکراسی

بوروکراسی نیز همانند اغلب مفاهیم و پدیده‌ها در علوم اجتماعی واجد ابعاد گوناگونی است که تمایز در اهداف و روش‌های پژوهش پیرامون این موضوع را موجب شده است. ویژگی‌هایی که اغلب با بوروکراسی وبری مرتبط هستند، نه از نظر تئوری و نه به لحاظ تجربی نمی‌توانند تنها در یک بُعد واحد خلاصه شوند (دال‌استروم^۲ و همکاران، ۲۰۱۰). واکاوی محتوای مقالات نشان داد که ۴ بعد در میان این تحقیقات، بیش از همه مورد توجه قرار گرفته است. در اینجا هر کدام از این ابعاد را به اختصار توضیح می‌دهیم:

الف) ساختاری و فرآیندی: بررسی‌ها نشان داد بیش از نیمی از مطالعات مرتبط با بوروکراسی به این بعد تعلق داشته‌اند. بعد ساختاری و فرآیندی بوروکراسی به چگونگی سازماندهی و مدیریت فرآیندها در نهادها می‌پردازد. ویژگی‌هایی مانند سلسله‌مراتب، تقسیم وظایف و استانداردسازی رویه‌ها از نکات کلیدی این بُعد هستند. برای مثال، مقاله "رابطه الگوی بوروکراسی و میزان سلامت سازمانی دانشگاه‌ها" به بررسی تأثیر ساختار بوروکراتیک بر سلامت سازمانی در دانشگاه‌ها پرداخته و نشان می‌دهد که چطور یک ساختار سازمانی مناسب می‌تواند به بهبود کارایی منجر شود.

ب) فرهنگی و اجتماعی: تمرکز بر این بعد نیز به‌طور قابل توجهی در آثار منتشرشده به چشم می‌خورد. این بعد بیش از هر چیز نظام ارزشی حاکم بر هر جامعه را تبیین می‌کند. بعد اجتماعی و

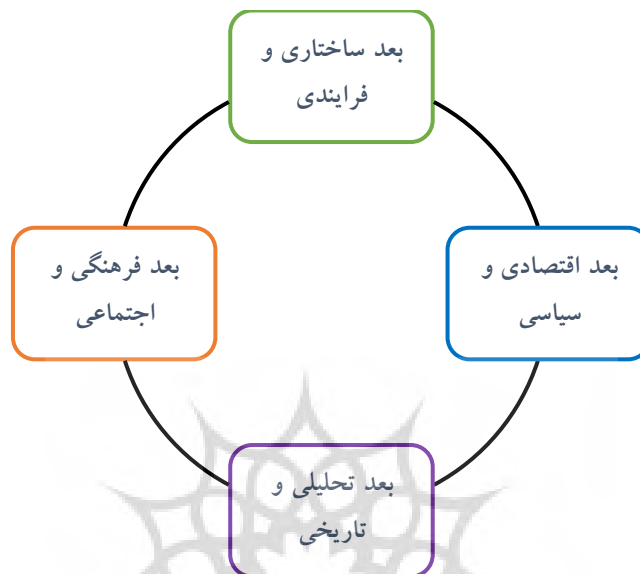
1. Nagel

2. Dahlstrom

فرهنگی بوروکراسی به نحوه تأثیرگذاری ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی بر عملکرد این سیستم می‌پردازد. به‌عنوان مثال، مقاله "بوروکراسی‌هراسی: نگاه دوگانه شهروندان به خدمات عمومی" به بررسی نگرش‌های اجتماعی نسبت به بوروکراسی و اثرات آن بر کیفیت خدمات عمومی می‌پردازد. این مقاله نشان می‌دهد که چگونه شکاف‌های موجود در اعتماد عمومی می‌تواند کارایی سیستم‌های بوروکراتیک را تحت تأثیر قرار دهد.

ج) اقتصادی و سیاسی: عمده تمرکز مطالعاتی که این بعد را مدنظر قرار داده‌اند به تحلیل تأثیرات ساختار بوروکراتیک بر اقتصاد و سیاست‌ها در سطوح ملی و بین‌المللی اختصاص دارد. این بُعد بررسی می‌کند که چگونه بوروکراسی می‌تواند بر رشد اقتصادی و کیفیت حکمرانی تأثیر بگذارد. برای نمونه، مقاله "بررسی اثر عوامل نهادی بر رشد اقتصادی با تأکید بر نهادهای حاکمیتی (مطالعه موردی بین‌کشوری ۲۰۰۵-۱۹۹۶)" به تجزیه و تحلیل تأثیر بوروکراسی بر رشد اقتصادی می‌پردازد و نشان می‌دهد که نهادهای بوروکراتیک چگونه می‌توانند به تسهیل یا مانع از رشد اقتصادی تبدیل شوند.

د) تحلیلی و تاریخی: بُعد تحلیلی و تاریخی بوروکراسی به بررسی تطبیقی و تاریخی این سیستم در کشورهای مختلف پرداخته و تکوین و تحول آن را در زمینه‌های تاریخی متفاوت تحلیل می‌کند. این بُعد دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ زیرا فهم تحولات تاریخی بوروکراسی می‌تواند به درک بهتری از چالش‌ها و موقعیت‌های کنونی کمک کند. به‌عنوان مثال، مقاله "مطالعه مقایسه‌ای نظم سیاسی، بوروکراسی و توسعه ایران (دوره قاجاریه و پهلوی) با ژاپن (دوره میجی)" به تحلیل تحول بوروکراسی در مقایسه با دو کشور مختلف می‌پردازد و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سیستم‌های بوروکراتیک را بررسی می‌کند. نمای کلی از ابعاد مختلف بوروکراسی بر مبنای مطالعات صورت‌گرفته در قالب شکل ۴ آمده است:

شکل ۴- ابعاد مختلف بوروکراسی در ایران بر مبنای مطالعات وابسته
 مأخذ: (یافته‌های پژوهش)

۴.۴. ععل و عوامل اثرگذار بر بوروکراسی

در جوامعی همچون ایران، بوروکراسی به شدت تحت تأثیر شرایط پیچیده اجتماعی، سیاسی و اقتصادی قرار دارد (دانایی فر، ۱۳۹۵: ۴۶). تشکیل بوروکراسی در ایران به تاریخ و فرهنگ خاص این سرزمین وابسته است و به مرور زمان تحت تأثیر تغییرات عمده‌ای چون تحولات سیاسی، نوسانات اقتصادی و پیشرفت‌های تکنولوژیکی قرار گرفته است. بر مبنای تحقیقات صورت گرفته در ایران چهار گروه عمده از ععل و عوامل اثرگذار بر بوروکراسی از محتوای مقالات استخراج شد. در ادامه هر کدام از این عوامل به اختصار توضیح داده می‌شود:

۴.۴.۱. عوامل نهادی و قانونی

مطالعات نشان داد که این دسته از عوامل جایگاه ویژه‌ای در نزد محققان علاقه‌مند به بوروکراسی در ایران داشته است. این عوامل شامل ساختارهای حقوقی و نهادهایی می‌شوند که به تنظیم و نظارت

بر فعالیتهای بوروکراتیک می‌پردازند. قوانین و مقررات نه تنها باید وجود داشته باشند، بلکه باید قابلیت اجرایی و تعامل مؤثر با دیگر نهادها را نیز داشته باشند. همچنین، ایجاد چارچوب‌های قانونی دقیق و جامع می‌تواند از بروز فساد جلوگیری کند و به ایجاد اعتماد عمومی نسبت به نظام بوروکراتیک کمک کند.

۲.۴.۴. عوامل سازمانی

بخش مهمی از دغدغه‌های پژوهشی محققان به عوامل و متغیرهای مختلف سازمانی اختصاص داشت که بوروکراسی در ایران را تحت تأثیر قرار داده‌اند. عوامل سازمانی به ساختار داخلی و روابط بین واحدهای مختلف بوروکراسی اشاره دارد. سازمان‌ها باید دارای ساختار مناسبی باشند که وظایف را به درستی تقسیم و به هم متصل کند. این ساختار باید بتواند بهینه‌سازی فرآیندهای داخلی را تسهیل کند و از بروز ناکارآمدی‌های سازمانی جلوگیری کند.

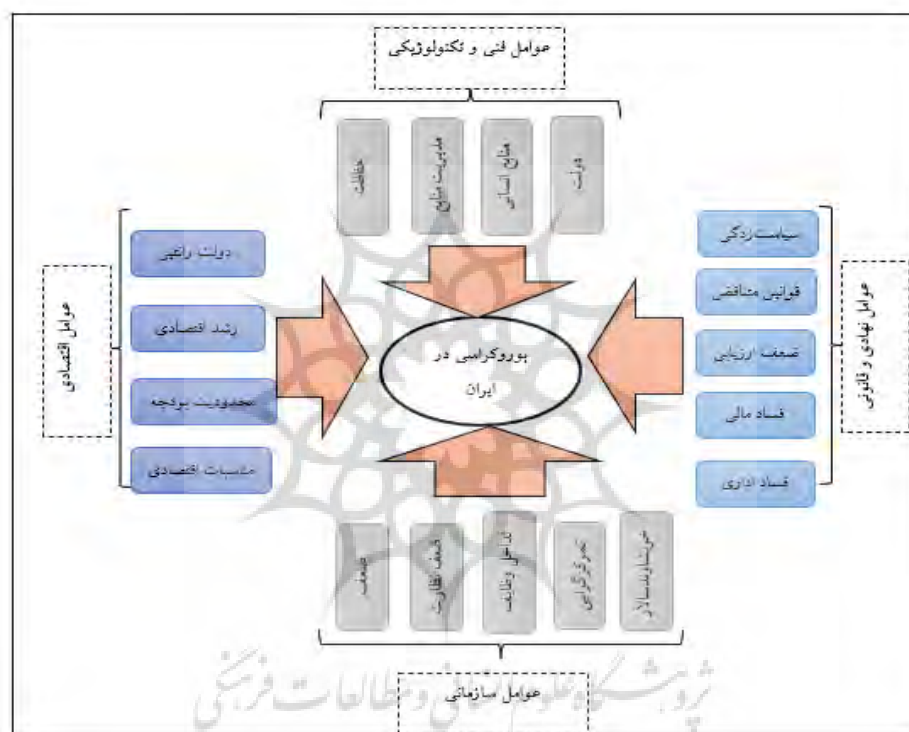
۳.۴.۴. عوامل اقتصادی

تجزیه و تحلیل مقالات نشان داد که این عوامل بیش از هر چیز به چارچوب‌های از پیش تعیین شده قواعد، وضعیت اقتصادی و تأثیر آن بر بوروکراسی مربوط می‌شوند. همواره سیاست‌های مالی و اقتصادی نقش مهمی در جهت‌دهی به فرآیندهای اداری و تصمیم‌گیری‌های سازمانی دارند. مشکلات اقتصادی می‌توانند به عدم تأمین منابع مالی لازم برای مدیریت عملکرد بوروکراسی بینجامند. در شرایط اقتصادی دشوار، بوروکراسی ممکن است دچار فساد و ناکارآمدی شده و نتواند وظایف خود را به درستی انجام دهد.

۴.۴.۴. عوامل فنی و تکنولوژیکی

توجه به عوامل تکنولوژیکی در چند دهه اخیر سهم مهمی در مطالعات پیرامون بوروکراسی به خود اختصاص داده است. توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات می‌تواند ساختار و عملکرد بوروکراسی را به طور قابل توجهی تغییر دهد. تحقیقات صورت گرفته نشان می‌دهد که استفاده از فناوری‌های نوین مانند دولت الکترونیک و سیستم‌های اتوماسیون اداری می‌تواند موجب افزایش

کارایی و کاهش هزینه‌های اجرایی شود. در کنار این موارد، مبحث حفاظت از اطلاعات از نظر محققان نیز به یکی از دغدغه‌های مهم در به‌کارگیری فناوری در بوروکراسی تبدیل شده است. شکل ۵ سازوکار اثرگذاری این عوامل را در قالب یک مدل نشان می‌دهد:

شکل ۵- برخی از مهمترین علل و عوامل اثرگذار بر بوروکراسی در ایران بر مبنای مطالعات وابسته (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

۴.۵. ارزیابی انتقادی رویکردهای نظری و روش‌شناختی مطالعات

با توجه به یافته‌های پژوهش می‌توان گفت رویکردهای نظری در مقالات فارسی با موضوع بوروکراسی عمدتاً بر پایه مدل کلاسیک وبری (سلسله‌مراتب، تقسیم وظایف و استانداردسازی)

استوار است و بیش از نیمی از مطالعات را بعد ساختاری-فرآیندی تشکیل می‌دهد. این امر نشان‌دهنده تکیه بیش از حد بر چارچوب‌های سنتی و عدم نوآوری نظری است. تمرکز ۴۳/۳ درصدی بر سطح نهادی و سیاسی، همراه با ابعاد اقتصادی-سیاسی، حاکی از گرایش به تحلیل‌های کلان و تأثیر بوروکراسی بر سیاست‌گذاری، فساد و رشد اقتصادی است، اما این رویکردها اغلب فاقد ادغام نظریه‌های نوین مانند تحول دیجیتال (که تنها در سطح فناورانه نوظهور ظاهر شده) یا دیدگاه‌های پسابوروکراتیک هستند. نقاط قوت این مطالعات در استخراج عوامل نهادی-قانونی، سازمانی، اقتصادی و فنی-تکنولوژیکی نهفته است که علل پیچیده بوروکراسی در ایران را با استناد به زمینه تاریخی و فرهنگی تبیین می‌کند؛ با این حال، ضعف عمده در غیاب رویکردهای تطبیقی و تاریخی (با کمترین سهم) است که مانع از درک تحولات تکوینی بوروکراسی می‌شود و پژوهش‌ها را به تحلیل‌های ایستا محدود می‌کند.

تجزیه و تحلیل مطالعات از حیث روش‌شناختی نیز گویای آن است که روش‌های غالب بر پژوهش‌ها عمدتاً کمی و کیفی است، با این حال روش‌های ترکیبی و نظری سهم قابل توجهی دارند، اما مطالعات تاریخی و تطبیقی کمترین میزان را به خود اختصاص داده‌اند. این امر نشان‌دهنده ضعف در تنوع روشی و گرایش به رویکردهای توصیفی-تحلیلی بدون آزمون‌های تجربی عمیق است. سطوح تحلیل فردی-رفتاری و سازمانی-مدیریتی، همراه با تمرکز بر ابعاد فرهنگی-اجتماعی، امکان بررسی دقیق تعاملات انسانی و فرآیندهای داخلی را فراهم می‌کند، اما غیاب روش‌های ترکیبی پیشرفته (مانند مدل‌سازی ساختاری یا تحلیل شبکه‌ای) و تکیه بر داده‌های ثانویه از پایگاه‌های داخلی، منجر به تکرار الگوها و عدم شناسایی شکاف‌های نوظهور مانند تأثیر فناوری بر کاهش کاغذبازی در بوروکراسی می‌شود. نقاط قوت در غربالگری کیفی و استخراج داده‌های ساختاریافته (مانند روش‌شناسی، ابزارها و نتایج) است، لیکن ضعف در روش‌های تطبیقی بین‌کشوری و تاریخی، پژوهش‌ها را از مقایسه‌های پویا محروم کرده و فرصت‌های جهت‌گیری آتی مانند ادغام هوش

مصنوعی در بوروکراسی را نادیده می‌گیرد که این امر نیاز به روش‌های میان‌رشته‌ای را برجسته می‌سازد.

۶.۴. تحلیل الگوها و مضامین مشترک

دقت نظر یافته‌های توصیفی نشان می‌دهد که تسلط رویکرد ساختاری-فرآیندی (بیش از ۵۰٪) و تمرکز نهادی-سیاسی (۴۳.۳٪) نه تنها بازتابی از میراث نظری ماکس وبر در ادبیات مدیریت دولتی ایران است، بلکه بیانگر گرایش غالب پژوهشگران به تحلیل بوروکراسی به عنوان یک «نهاد سیاسی-اداری» است تا یک سیستم پویا و تعاملی. این الگو، همراه با کمبود مطالعات تاریخی و تطبیقی، حاکی از آن است که بوروکراسی در ایران بیش از آنکه به مثابه یک پدیده تکوینی و زمینه‌مند بررسی شود، به عنوان یک ساختار ایستا و مشکل‌ساز صورت‌بندی شده است. این جهت‌گیری، ضمن تقویت تحلیل‌های انتقادی در حوزه فساد و ناکارآمدی، از درک تحولات تاریخی و امکان‌پذیری اصلاحات تدریجی غفلت ورزیده و شکاف معرفتی عمیقی در فهم «چگونگی شکل‌گیری» بوروکراسی ایرانی ایجاد کرده است.

از سوی دیگر فقدان تحلیل‌های میان‌رشته‌ای (مانند جامعه‌شناسی سازمانی یا مطالعات علم و فناوری)، منجر به تکرار مضامین آشنا (مانند سلسله‌مراتب، کاغذبازی، فساد) بدون تولید دانش جدید شده است. در مقابل، ظهور محدود سطح فناوریانه و دیجیتال و تأکید بر عوامل فنی و تکنولوژیکی، نشانه‌ای از گرایش نوظهور به سمت پارادایم پسابوروکراتیک است، اما این مضمون هنوز در حاشیه قرار دارد و فاقد چارچوب نظری منسجم است. این شکاف‌ها نشان می‌دهد که پژوهش‌های بوروکراسی در ایران، علی‌رغم تنوع موضوعی، در چرخه‌ای از توصیف مسائل شناخته‌شده گرفتار شده‌اند و نیازمند گذار به تحلیل‌های تطبیقی، تاریخی و میان‌رشته‌ای هستند تا از سطح «تشخیص مشکل» به «ارائه راه‌حل‌های زمینه‌مند» ارتقا یابند.

۵. نتیجه‌گیری

با گذشت بیش از دو سده از ظهور بوروکراسی مدرن، این پدیده همچنان در کانون توجه محققان و اندیشمندان حوزه‌های مختلف علوم انسانی قرار دارد. به سبب همین افزایش توجه، دستگاه بوروکراتیک و مدیریت عمومی از سوی اجتماع علمی تحت فشار فزاینده‌ای است تا بیش از پیش کارآمدتر شود، بهتر با خواسته‌ها و نظرات شهروندان هماهنگ شود، بیشتر پذیرای تعامل با دیگر نهادهای هم‌جهت باشد و نیز بیشتر به ایده‌های سیاست‌گذاران منتخب پاسخگو باشد (پیر، ۱۹۹۵: ۶). از سوی دیگر بوروکراسی در ایران و چالش‌ها و فرصت‌های آن نیز همواره یکی از دغدغه‌های سیاست‌گذاران و محققان ایرانی، به‌ویژه در چند دهه اخیر بوده است. این افزایش تمرکز بر موضوع در میان محققان داخلی و مناقشات پیرامون این مفهوم در تايخ تحول دولت و سیاست در ایران از جمله محرک‌های اصلی برای شکل‌گیری پژوهش حاضر بوده است.

تجزیه و تحلیل محتوای مقالات مؤید تنوع روش‌شناختی در میان پژوهش‌ها بود. به نظر می‌رسد این گوناگونی در روش انجام پژوهش نشانگر چندوجهی بودن مفهوم بوروکراسی در فضای سیاسی و اجتماعی ایران است. علاوه بر این فرض الزام بر اخذ رویکردهای نهادی و کلان‌نگر به بوروکراسی را نیز تا حدی باطل می‌کند. ناهمگونی روش‌شناختی بیانگر آن است که بوروکراسی در ایران نه تنها یک مفهوم ثابت و یکپارچه نیست، بلکه تحت تأثیر عوامل متعددی قرار دارد که پژوهشگران را به اتخاذ رویکردهای متفاوت سوق می‌دهد. این تفاوت‌ها موجب شده است که برخی مطالعات به جنبه‌های ساختاری و سازمانی بوروکراسی پرداخته، در حالی که برخی دیگر تأثیرات آن را بر روندهای سیاسی و اجتماعی بررسی کنند. این یافته تا اندازه‌ای با دیدگاه میگدال پیرامون رابطه دولت و بوروکراسی هم‌خوانی دارد؛ زیرا او ظرفیت دولت را در پیوندی چندگانه با جامعه بررسی کرده و نقش بوروکراسی را در کاهش تعارض میان دولت و مردم برجسته می‌کند. از این منظر ناهمگونی

روش‌شناختی در مطالعات بوروکراسی، بیانگر همان پیچیدگی‌های اجتماعی است که میگردانند بر آن تأکید دارد.

بوروکراسی با اینکه عمدتاً موضوعی نهادی و کلان تلقی می‌شود، اما دامنه اثرگذاری در دنیای امروزی آن به نحوی است که دیگر سطوح تحلیل را نیز در بر می‌گیرد. پژوهش حاضر به خوبی ردپای این نکته را در میان تحقیقات داخلی بوروکراسی شناسایی کرد. بررسی رویکردهای حاکم بر مقالات گویای توجه خاص محققان به این موضوع در سطح سازمانی و مدیریتی بوده است. به همین ترتیب پژوهش‌های صورت گرفته در سطوح فردی و رفتاری در رده‌های بعدی قرار گرفتند. این دو سطح از دو چشم‌انداز متمایز، نشان‌دهنده تأثیر مستقیم و غیرمستقیم بوروکراسی بر رفتارهای فردی کارکنان و الگوهای مدیریتی در سازمان‌ها هستند. این موضوع تا حد زیادی با تأکید پیترز بر همکاری میان دولت و بوروکراسی هم‌سو است؛ او اشاره دارد که تعاملات میان سیاست‌مداران و بوروکرات‌ها نه جدا از هم، بلکه در یک روند مشترک حکمرانی شکل می‌گیرند.

درک ابعاد مختلف بوروکراسی برای تحلیل دقیق‌تر کارکردهای آن و ارائه راهکارهای بهینه جهت بهبود عملکرد نظام‌های اداری و اجرایی ضروری است. از سوی دیگر شناخت ابعاد مختلف بوروکراسی ضرورت تفکیک میان حوزه‌های گوناگون نهادی را برای درک بهتر از خواص بوروکراسی و راهبردهای ارتقاء سطح عملکرد آن را برجسته می‌سازد. حضور ابعاد مختلف بوروکراسی در میان تحقیقات داخلی بیش از هرچیز این نکته را یادآوری می‌کند که خصلت مفاهیمی همچون بوروکراسی در آمیختگی با جهان اجتماعی رفته‌رفته از یک صورت واحد خارج می‌شود و خواص گوناگونی را با توجه به انتظارات جامعه و نیت حکمرانان پیدا می‌کند. این نتایج تا حدودی با تحلیل فوکویاما پیرامون خوداتکایی بوروکراتیک هم‌خوانی دارد، زیرا وی بر ضرورت تفکیک میان نهادهای حکمرانی و سازوکارهای اجرایی تأکید داشته است. پژوهش حاضر تأیید می‌کند که بوروکراسی کارآمد می‌بایست در ابعاد گوناگون خود فهم شود و از طریق تعاملات میان دولت، بخش خصوصی

و نهادهای جامعه مدنی تقویت شود. در چنین موقعیتی اصلاحات ساختاری در نظام اداری می‌تواند در بهبود عملکرد بوروکراسی و افزایش ظرفیت دولت نقش کلیدی ایفا کند.

در تحلیل بوروکراسی در ایران، نقش عوامل متعددی که در ساختار و عملکرد نظام اداری تأثیرگذارند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. به تبعیت از ابعاد و سطوح تحلیل گوناگون برای هر کدام از علاقه‌مندان به تحلیل بوروکراسی در ایران، علل و عواملی که توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده بودند نیز از تنوع برخوردار بوده است. هر کدام از این عوامل، تأثیرات منحصر به فرد و قابل ملاحظه‌ای بر فرآیندهای برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری، و انجام فعالیت‌های اداری دارند. براساس یافته‌های تحقیق چهار دسته عوامل مؤثر بر بوروکراسی در ایران از دل مقالات استخراج شد. هر یک از این عوامل با تأثیرپذیری‌ها و تعاملات متقابل خود، مسایل و فرصت‌هایی را در فرآیندهای اداری و مدیریت دولت ایجاد می‌کنند که شناخت و تحلیل صحیح آن‌ها برای بهبود و توسعه نظام بوروکراسی کشور ضروری است. در مجموع، تداخل و تعامل مؤثر این عوامل، کلید بهبود ساختارهای بوروکراسی و کاهش مشکلات آن در ایران است.

با عنایت به نتایج پژوهش و تحلیل‌های صورت گرفته، چندین مسیر پژوهشی مهم برای محققان علاقه‌مند به بررسی بوروکراسی قابل پیشنهاد است: نخست، با توجه به کمبود مطالعات تطبیقی در این حوزه و اهمیت کسب شناخت از تجارب تاریخی و سیاسی بوروکراسی در دیگر کشورها، بررسی تطبیقی نظام‌های اداری ایران با جوامع دارای تجربه‌های مشابه، می‌تواند به شناخت بهتر نقاط قوت و ضعف ساختارهای اجرایی کمک کند. دوم، با توجه به ضرورت‌های غیرقابل انکار جهان کنونی و جایگاه مهم فناوری در امر سیاست‌گذاری عمومی، تحلیل نقش فناوری‌های نوین و دیجیتالی شدن در بهبود کارآمدی اداری و کاهش پیچیدگی‌های بوروکراتیک حیاتی است؛ چراکه یافته‌ها نشان می‌دهند فناوری یکی از عوامل کلیدی تحول در ساختارهای مدیریتی است. سوم، پژوهش‌های کیفی و میدانی پیرامون تأثیر بوروکراسی بر رفتار کارکنان و تعاملات مدیریتی در سازمان‌ها، می‌تواند درک

جامع تری از چالش‌های اجرایی ارائه دهند. همچنین، تحلیل تاریخی روند تحول بوروکراسی در ایران و بررسی ارتباط آن با تحولات سیاسی و اجتماعی، بستری برای شناخت بهتر مسیرهای اصلاحی فراهم می‌آورد. در نهایت، توجه به نقش بوروکراسی در تعامل با جامعه مدنی و میزان پاسخگویی آن به مطالبات عمومی، می‌تواند به سیاست‌گذاران در طراحی ساختارهای اجرایی انعطاف‌پذیرتر کمک کند. این مسیرهای پژوهشی نه تنها بر غنای نظری مطالعات بوروکراسی می‌افزایند، بلکه زمینه‌ساز اصلاحات عملی و تحول در نظام اداری خواهند بود.

به‌منظور بهبود کارآمدی بوروکراسی در ایران نیز می‌توان چند اقدام کلیدی را به صورت هم‌زمان دنبال کرد. نخست، دیجیتالی‌سازی فرآیندهای اداری از طریق توسعه دولت الکترونیک و یکپارچه‌سازی سامانه‌های اطلاعاتی می‌تواند مراجعه حضوری شهروندان را کاهش داده و سرعت خدمات را افزایش دهد. دوم، تمرکززدایی اداری و واگذاری بخشی از اختیارات به استان‌ها و شهرداری‌ها باعث می‌شود تصمیم‌گیری‌ها متناسب‌تر با نیازهای محلی انجام گیرد و پاسخگویی به مردم تقویت شود. سوم، ایجاد نظام ارزیابی عملکرد شفاف برای دستگاه‌های اجرایی و انتشار عمومی نتایج، زمینه‌ساز افزایش اعتماد عمومی و ارتقای کیفیت خدمات خواهد بود. در کنار این‌ها، آموزش و توانمندسازی کارکنان و طراحی نظام انگیزشی مبتنی بر نوآوری و کارآمدی می‌تواند فرهنگ سازمانی را به سمت پاسخگویی و بهره‌وری بیشتر سوق دهد.

کتابنامه

۱. آهنگیان، م. (۱۳۹۲). بوروکراسی دانشگاهی: مسائل و چالش‌ها. نشریه آموزش عالی ایران، ۵(۴)، ۳-۲۲.
۲. ابراهیم‌پور، ح؛ و پورامینی، ز. (۱۴۰۰). تحلیل نقش تعدیل‌گر کیفیت بوروکراسی در رابطه بین اندازه دولت و فساد مالی در کشورهای در حال توسعه. مطالعات مدیریت دولتی ایران، ۴(۳)، ۱۳۷-۱۶۷.

۳. اسدزندی، م؛ عبادی، ع؛ کریمی زارچی، ع؛ غلامی، م؛ و فارسی، ز. (۱۳۸۶). بررسی ارتباط بین درک پرستاران از رفتارهای توانمندکننده سرپرستاران و درک آنان از اثر بخشی کار خود. *مجله دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران*، ۵(۱)، ۱۱۳۳-۱۱۳۹.
۴. احمدی، س. ف؛ عسکرزاده، ه؛ بهرامزاده، ح؛ و اصفهانی، س. ج. (۱۳۹۲). بررسی رابطه گرایش به بوروکراسی و فرسودگی شغلی کارکنان سازمان آموزش و پرورش خراسان جنوبی. *مجله مهندسی مدیریت نوین*، ۲(۱)، ۱۱۹-۱۴۰.
۵. امیری، م؛ پورعزت، ع. ا؛ دانش جعفری، د؛ و هاشمی، س. ض. (۱۳۹۰). در جستجوی بوروکراسی ایرانی. *ماهنامه سوره*، ۵(۵۴)، ۱۲۴-۱۳۰.
۶. ایمان، م. ت؛ و صفا، م. (۱۳۸۷). بررسی و ارزیابی آگاهی سازمانی (سیستم معانی) کارکنان ادارات دولتی شیراز. *مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز*، ۲۷(۵۴)، ۱۱-۳۶.
۷. بهمنی، س؛ همتی، ر؛ ملتفت، ح؛ و ایزدی جیران، ا. (۱۳۹۷). مرور نظام مند مطالعات انجام شده در زمینه حاشیه نشینی (۱۳۷۵ تا ۱۳۹۶). *رفاه اجتماعی*، ۱۸(۷۱)، ۸۵-۱۳۳.
۸. پیترز، ج. ن. (۱۴۰۰). *نظریه توسعه؛ شالوده شکنی ها و بازسازی ها*. (همتی، ر؛ و لعل فام، ب، مترجمان). اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
۹. جمالی نسب، ز؛ سطانی، ا؛ پورحقیقی، م؛ و جمالی نسب، ا. (۱۳۹۸). بررسی بوروکراسی و چالش های آن در ایران. *چهارمین کنفرانس ملی در مدیریت، حسابداری و اقتصاد با تأکید بر بازاریابی منطقه ای و جهانی*، تهران.
۱۰. حاجی ناصری، س؛ و جباری، م. ح. (۱۳۹۹). مطالعه مقایسه ای نظم سیاسی، بوروکراسی و توسعه ایران (دوره قاجاریه و پهلوی) با ژاپن (دوره میجی). *ماهنامه جامعه شناسی سیاسی ایران*، ۳(۲)، ۶۹-۱۰۲.
۱۱. حیاتی، ز؛ و درخشنده دشتی، ز. (۱۳۹۳). بررسی نقش دولت الکترونیک در کاهش بوروکراسی و ارتقای سلامت اداری در سازمان بازرگانی شیراز. *نشریه دانش حسابرسی*، ۱۴(۵۶)، ۴۲-۱۲۱.
۱۲. خاتم، م؛ یعقوبی پور، ع؛ منتظری، م؛ شول، ع؛ و احمدی، ی. (۱۳۹۹). الگوی ساختار تفسیری عوامل مؤثر بر بوروکراسی هراسی: مطالعه موردی. *فصلنامه مدیریت سلامت*، ۲۳(۳)، ۸۵-۹۷.

۱۳. خاندوزی، س.؛ و کاویانی، ز. (۱۳۹۵). کانال‌های تأثیر بوروکراسی بر عملکرد اقتصاد ایران. *مجلس و راهبرد*، ۲۳ (۸۷)، ۵-۴۲.
۱۴. دانایی فرد، ح؛ صادقی، م؛ و مصطفی‌زاده، م. (۱۳۹۴). واکاوی و تحلیل تبعات سیاست‌زدگی بوروکراسی در نظام‌های سیاسی. *اندیشه مدیریت راهبردی*، ۹ (۲)، ۵۷-۸۶.
۱۵. دانایی فرد، ح. (۱۳۹۵). *بوروکراسی و توسعه در ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
۱۶. دانش فرد، ک. (۱۳۸۶). رابطه الگوی بوروکراسی و میزان سلامت سازمانی دانشگاه‌ها. *نوآوری‌های مدیریت آموزشی (اندیشه‌های تازه در علوم تربیتی)*، ۲ (۴)، ۴۱-۵۴.
۱۷. رحیمی مقدم، س. ح؛ گرجی‌ازندریانی، ع.؛ و نجابت‌خواه، م. (۱۴۰۰). واکاوی و تحلیل تبعات بوروکراسی در نظام آزادسازی اقتصادی ایران. *فصلنامه علمی پژوهش‌های نوین حقوق اداری*، ۳ (۸)، ۱۳۵-۱۶۲.
۱۸. رضایی، م. (۱۳۹۷). سنجش تأثیر بوروکراسی اداری بر روند حکمرانی خوب شهری نمونه موردی: کلان‌شهر شیراز. *فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهش و برنامه‌ریزی شهری*، ۹ (۳۲)، ۳۱-۴۰.
۱۹. روحانی، ع؛ کشاورزی، س؛ و انبارلو، م. (۱۳۹۸). ارائه نظریه زمینه‌ای از رویارویی نخبگان جوان با بوروکراسی بنیاد ملی نخبگان. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۸ (۴)، ۷۴۵-۷۷۲.
۲۰. رهنورد، ف؛ طاهرپورکلانتری، ح؛ و رشیدی، ع. (۱۳۸۹). شناسایی عوامل مؤثر بر فساد مالی در بین کارکنان دستگاه‌های اجرایی. *پژوهشنامه مدیریت اجرایی*، ۲ (۳۸)، ۳۵-۵۲.
۲۱. زبردست، م.؛ شیربگی، ن؛ و قلاوند، ز. (۱۳۹۰). بررسی وضعیت اعتماد دبیران و ارتباط آن با بوروکراسی توانمند در مدارس مقطع متوسطه شهر سنندج. *علوم تربیتی*، ۱۸ (۱)، ۱۸۷-۲۰۶.
۲۲. شمسی، و؛ همتی، م؛ و عنایت، ح. (۱۴۰۱). مرور نظام‌مند مطالعات تعارض کار-خانواده در ایران. *جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۹ (۱۹)، ۵۹-۸۴.
۲۳. شمسی، م؛ و همتی، ر. (۱۴۰۳). حکمرانی خوب: مرور نظام‌مند مطالعات صورت‌گرفته در ایران. *توسعه اجتماعی*، ۴ (۱۹)، ۱۵۰-۱۰۷.
۲۴. صادق‌پور، ا. (۱۳۶۹). *نظریه بوروکراسی*. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.

۲۵. صادقی، م؛ دانایی فرد، ح؛ و مصطفی زاده، م. (۱۳۹۶). فهم سیاست زدگی بوروکراسی: مطالعه تطبیقی کیفیت، فرایندها و پیامدهای آن در مدیریت دولتی. پژوهش های راهبردی سیاست، ۶(۲۲)، ۹۸-۱۱۵.
۲۶. عجم اوغلو، د؛ و رایبسون، ج. ا. (۱۳۹۳). چرا ملت ها شکست می خورند؟ (میردامادی. م؛ و نعیمی پور. م. ح، مترجمان). تهران: انتشارات روزنه.
۲۷. عیسی زاده، س؛ و احمدزاده، ا. (۱۳۸۸). بررسی اثر عوامل نهادی بر رشد اقتصادی با تأکید بر نهادهای حاکمیتی. پژوهش های اقتصادی ایران، ۱۳(۴۰)، ۱-۲۸.
۲۸. غفاری، م؛ و ترجمان، ف. (۱۳۹۴). بوروکراسی دولتی و خروج برخی نیروهای متخصص از ایران: درآمدی مقایسه ای. دولت پژوهی، ۱(۲)، ۱۶۷-۱۹۸.
۲۹. قلی پور، آ. (۱۳۸۵). هیدروکراسی یا بوروکراسی. دانش مدیریت، ۱۹(۷۵)، ۱۰۳-۱۲۳.
۳۰. قنبری برزیان، ع؛ و همتی، ر. (۱۳۹۴). هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام مند مطالعات انجام شده (۱۳۸۰-۱۳۹۲). جامعه شناسی کاربردی، ۲۶(۳)، ۱۱۷-۱۳۸.
۳۱. مبارکی، م؛ علی نژاد، م؛ و مرادی کمالی، ز. (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی- کمی رابطه بوروکراسی و توسعه صنعتی (یک رویکرد نهادی). علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۶(۱)، ۲۵۹-۲۸۷.
۳۲. محمدی، ح. م؛ و قلجی، ح. (۱۳۸۷). بازانندیشی تأثیرات متقابل نظام سیاسی و دیوانسالاری در جهان در حال توسعه. فصلنامه سیاست، ۳۸(۱)، ۶-۲۱.
۳۳. محمدی فاتح، ا؛ و جهان بیگلری، پ. (۱۳۸۹). افول بوروکراسی در سازمان های دانش محور. فصلنامه مدیریت نظامی، ۱۰(۳۷)، ۵۵-۸۴.
۳۴. محمدی، ف؛ و خالقی پناه، ک. (۱۳۹۵). مطالعه کیفی مناسبات بوروکراسی آموزشی با تجربه آموزشی معلمان. مطالعات برنامه ریزی آموزشی، ۵(۹)، ۹۵-۱۱۲.
۳۵. مرزبان، ح؛ و حسین پور، ح. ر. (۱۳۹۱). فساد و بار مقرراتی بخش عمومی. فصلنامه تحقیقات اقتصادی، ۴۷(۲)، ۱۳۷-۱۵۸.
۳۶. ملکیان، ن؛ و علی پور، ر. (۱۳۹۱). نقش ارتباطات الکترونیک بر فرآیند ارتباطات سازمانی. فصلنامه مطالعات رسانه ای، ۷(۱۸)، ۱۰۹-۱۲۰.

۳۷. مولوی، ز؛ طهماسبی، ر؛ دانایی فرد، ح؛ و حمیدی زاده، ع. (۱۳۹۶). بوروکراسی هراسی: نگاه دوگانه شهروندان به خدمات عمومی. مدیریت دولتی، ۹(۲)، ۲۱۳-۲۳۴.
۳۸. وارث، س. ح. (۱۳۸۵). بازخوانی تئوری اداره: مطالعه هرمنوتیکی بوروکراسی. علوم مدیریت ایران، ۱(۴)، ۱۱۳-۱۳۵.
۳۹. وبر، م. (۱۳۸۲). دین، قدرت، جامعه. (تدین، ا، مترجم). تهران: انتشارات هرمس.
۴۰. هدایتی، م. (۱۳۹۷). رویکردهای نظری در مطالعه بوروکراسی دولتی و ارائه مدلی برای بررسی آن. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱۹(۲)، ۳-۳۵.

41. Aberbach, J. D., Putnam, R. D., & Rockman, B. A. (1981). *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
42. Aron, R. (1994). *The stages of sociological thinking*. Lisboa: Publicações Dom Quixote.
43. Chang, A., & Brewer, Gene. A. (2022). Street-Level bureaucracy in public administration: A systematic literature review. *Public Management Review*, 25(11), 2191–2211.
44. Clegg, S. R. (1990). *Modern Organizations: Organization Studies in the Postmodern World*. London: SAGE Publications.
45. Dahlstrom, C., Lapuente, V., & Teorell, J. (2010). Dimensions of bureaucracy. a cross-national dataset on the structure and behavior of public administration. *QoG Working Paper Series*, 13(2), 55-69.
46. Dincecco, M., & Prado, M. (2012). Warfare, fiscal capacity, and performance. *Journal of Economic Growth*, 17(3), 171–203.
47. Ding, F., Lu, J., & Riccucci, N. M. (2021). How bureaucratic representation affects public organizational performance: A meta-analysis. *Public Administration Review*, 81(6), 1003-1018.
48. Djankov, S., Rafael, L. P., Florencio, L., & Andrei, S. (2002). The Regulation of Entry. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(1), 1–37.
49. Fearon, J. D. (2005). Primary commodity exports and civil war. *Journal of Conflict Resolution*, 49(4), 483–507.
50. Fernández, X., Knill, C., Steinbacher, C., & Steinebach, Y. (2024). Bureaucratic quality and the gap between implementation burden and administrative capacities. *American Political Science Review*, 118(3), 1240–1260.
51. Fukuyama, F. (2013). What is governance?. *Governance*, 26(3), 347- 368.

52. Hamburger, P. (2014). *Is administrative law unlawful?*. University of Chicago Press.
53. Hamm, P. & King, L. (2010). *Post-manichean economics: Foreign investment, state capacity and economic development in transition economies*. Technical report.
54. Hood, C., & Lodge, M. (2006). *The Politics of Public Service Bargains: Reward, Competency, Loyalty and Blame*. Oxford: Oxford University Press.
55. Ingaggiati, M., Barbato, G., Guerci, M., & Ruffini, R. (2024). Reimagining the bureaucracy and post-bureaucracy debate: a systematic literature review on paradoxes in public administration. *Public Management Review*, 5(9), 1–30.
56. Long, H. A., French, D. P., & Brooks, J. M. (2020). Optimising the value of the Critical Appraisal Skills Programme (CASP) tool for quality appraisal in qualitative evidence synthesis. *Research Methods in Medicine & Health Sciences*, 1(1), 31–42.
57. Metzger, G. E. (2017). The Administrative State under Siege. *Harvard Law Review*, 131(1), 1-95.
58. Meyers, M. K., & Vorsanger, S. (2003). *Street-Level Bureaucrats and the Implementation of Public Policies*, in B. G. Peters and J. Pierre, eds. *Handbook of Public Administration*. London: Sage.
59. Migdal, J. S. (1988). *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton University Press.
60. Nagel, M. L. (2024). The Challenge of Balancing Innovation and Tradition in the Public Sector: The Role of Street-Level Bureaucrats in Digital Transformation. *Administration & Society*, 57(1), 154-181.
61. Nugroho, A. A., Haryono, B. S., Putera, F., & Noor, I. (2024). A systematic literature review: Challenges and strategy of bureaucratic reform in developing countries. *Journal of Law and Sustainable Development*, 12(2), e3186-e3186.
62. Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., ... & Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews. *bmj*, 372.
63. Peters, B. G. (1987). *Bureaucrats and Politicians in the Politics of Policymaking*. In J. E. Lane (ed.). *Bureaucracy and Public Choice*. London: Sage.
64. Peters, B. G., & J. Pierre. (2002). *Politicians, Bureaucrats and Administrative Reform*. London: Routledge.
65. Pierre, J. (1995). *Bureaucracy in the Modern State: An Introduction to Comparative Public Administration*. Edward Elgar Publishing.
66. Robson, J. (2024). *State Capacity and Administrative Burdens on Citizens: Time for Export Controls and Transparency*. Canadian Public Administration Press.
67. Rauch, J. E., & Evans, P. B. (2000). Bureaucratic structure and Bureaucratic performance in less developed countries. *Journal of public economics*, 75(1), 49-71.

68. Sataloff, R. T., Bush, M. L., & Chandra. (2021). Systematic and other reviews: criteria and complexities. *Journal of otolaryngology - head & neck surgery*, 50(1), 41-56.
69. Stigler, J. (1971). The Theory of Economic Regulation. *The Bell Journal of Economics and Management Science*, 2(1), 3-21.
70. Shaheen, N., Shaheen, A., Ramadan, A., Hefnawy, M. T., Ramadan, A., Ibrahim, I. A., ... & Flouty, O. (2023). Appraising systematic reviews: a comprehensive guide to ensuring validity and reliability. *Frontiers in research metrics and analytics*, 8, 1268045.
71. Skocpol, T. (1985). *Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research*. In P. B. Evans, D. Rueschemeyer, & T. Skocpol (Eds.), *Bringing the State Back* chapter, Cambridge: Cambridge University Press.
72. Templier, M., & Paré, G. (2015). A framework for guiding and evaluating literature reviews. *Communications of the Association for Information Systems*, 37(6), 112-137.
73. Weiss, L. (1998). *The myth of the powerless state*. Cornell University Press.
74. World Bank. (2022). *WGI 2022 Interactive*. Retrieved by: <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators/interactive-data-access>